

чан. Нариси про ЗУНР. – Л., 1997. – 192 с. та ін.; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923) (До 75-річчя утворення). – Коломия, 1993. – 120 с.

¹⁷ Див., напр.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996. – 371 с.; Гарчева Л.П. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною [1917 – поч. 1918 рр.]: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Л., 1995. – 54 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Зб. праць другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – 368 с.; Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – 288 с.; Дипломатія незалежних українських урядів // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.314–396; Громадянська війна: різні кольори терору // Політичний терор і тероризм в Україні. – К., 2002. – С.121–224; Савченко В.А. Дванадцять війн за Україну. – Х., 2005. – 415 с. та ін.

¹⁸ Див.: Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. – С.254–398; 467–568.

¹⁹ Див.: Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001. – 640 с.; Савченко В.А. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра. Життя і діяльність. – К., 2005. – 608 с. та ін.

²⁰ Див.: Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

²¹ Крижановська О.О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К., 1998. – 134 с.

²² Див., напр.: Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. – К., 2007. – С.107–299.

The article makes an attempt to analyze new historical publications, which examine revolutionary period of 1917–1920, reveals approaches and conclusions, which became dominant, draws a circle of discursive problems, suggests critical thoughts about tendencies, which appear to be negative, shows perspective trends of historical studies, making an accent on effective methods of studying of experience of break points.

До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Багалія

О.М.Богдашина*

СЛОВІДСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ Д.І.БАГАЛІЙ

У розвідці висвітлюється життєвий і творчий шлях академіка Д.І.Багалія – видатного українського історика, історіографа, джерелознавця, музейного, архівного та громадського діяча. Показаний його внесок у розбудову вищої освіти, наукових інституцій, архівної та музейної справи, уточнюються деякі факти життя вченого.

Академік Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) є однією з найвизначніших постатей української історичної науки. Він автор понад 420 наукових праць¹, значна частина яких присвячена історії Слобожанщини. Не випадково, що вже сучасники називали його літописцем Слобідської України. Крім того, учений очолював низку провідних наукових, культурних та освітніх організацій, заснував декілька нових науково-дослідних установ. Д.І.Багалій брав активну участь у громадському житті країни, зокрема, деякий час він був міським головою

* Богдашина Олена Миколаївна – канд. іст. наук, доц., докторант Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Харкова. Дмитро Іванович багато зробив не тільки для історичної науки, а й для розвитку української культури та мови. Тому не випадковий (правда, суто, як на наш погляд, рефлексійний для часів радянської українізації) підзаголовок його ювілейної автобіографії П'ятдесят літ на сторожі української науки.

Історіографія життя та творчості Д.І.Багалія представлена монографією, сотнями статей, десятками збірників тез наукових конференцій.

Дослідження наукової творчості вченого почалося ще за його життя: численні рецензії на головні праці науковця у періодичних виданнях Російської імперії, пізніше у СРСР², та невеличкі статті довідково-бібліографічного характеру³, згадки про розвідки Д.І. Багалія в узагальнюючих працях⁴.

Певними підсумовуючими віхами в оцінці громадської та наукової роботи Д.І.Багалія стали святкування ювілеїв ученого у 1907⁵, 1912⁶ та 1927⁷ роках. Ювілейні статті здебільшого відзначають деякою компліментарністю, проте вони зафіксували головні напрями та результати діяльності Д.І.Багалія, містили перші оцінки ролі вченого у громадському й культурно-науковому житті Харкова і всієї України, значення його наукової творчості. Цілком зрозумілі для радянського періоду намагання як самого Дмитра Івановича, так і його учнів оголосити новітні (особливо останніх п'яти років життя науковця) студії як сумлінні спроби оволодіння академіком марксистською методологією⁸.

Зі встановленням сталінської тоталітарної політичної системи з кінця 1920-х років змінюється підхід істориків-марксистів до вчених із дореволюційним «вантажем» наукових праць. Оцінки суспільно-політичних та історичних поглядів Д.І.Багалія були негативними: «економічний матеріаліст-метафізик» (Ф.А.Ястребов)⁹, «вульгарний матеріаліст» (М.Грищенко, В.І.Пічета)¹⁰, «буржуазний націоналіст» (Т.Т.Скубицький, Л.В.Черепнін)¹¹, «ідеаліст-народник» (В.В.Дроздовський, М.Л.Рубінштейн)¹². Тому наукова спадщина українського вченого радянськими істориками у кращому разі розглядалася як цінне зібрання історичних джерел та фактів, особливо з регіональної історії.

Дослідження життя та творчості Д.І.Багалія радянськими істориками з другої половини 1950-х років було більш продуктивним. Так, ювілейна стаття І.Д.Бойка¹³ сприяла утвердженню в національній історіографії об'єктивної та позитивної оцінки діяльності і творчості видатного українського історика. В узагальнюючих історіографічних розвідках 1960–1980-х років у цілому позитивно висвітлювалася творчість Д.І.Багалія, підкреслювалося його лояльне ставлення до радянської влади та бажання оволодіти марксистською методологією¹⁴. Не випадково, що саме у той період було вдруге (після ювілею 1927 р.¹⁵) поставлене питання про перевидання кращих творів академіка, про необхідність подальшого вивчення його наукової спадщини¹⁶.

У статтях 1960–1980-х рр. аналіз творчості видатного вченого був уточнений і доповнений новими історіографічними фактами й оцінками. Так, наприклад, у статтях Б.К.Мигаля та Ю.Й.Журавського, О.Ф.Скакун не характеризувалися погляди Д.І.Багалія як буржуазно-націоналістичні, а підкреслювався прогресивний і ліберально-народницький характер світогляду вченого у дореволюційний період¹⁷.

Крім згадок в узагальнюючих працях, декілька спеціальних розвідок присвятили Д.І.Багалію історики української діаспори. На відміну від радянських авторів, вони всіляко підкреслювали вплив політичних мотивів на творчість ученого особливо за радянський час¹⁸.

Вагомий внесок у формування багалієзнавства, як напрямку українознавчих та історіографічних студій, зробив В.В.Кравченко. Його кандидатська дисертація і монографія «Д.И.Багалей и его вклад в изучение отечественной истории» (1990)¹⁹ започаткували якісно новий етап дослідження життя та творчості видатного історика.

Заслугує високої оцінки подальша діяльність професора Харківського університету В.В.Кравченка з наукового вивчення та популяризації творчості Д.І.Багалія²⁰. Так, саме з його ініціативи та за безпосередньою координацією зусиль харківських і київських учених побачили світ із ґрунтовними вступними статтями та детальними коментарями «Вибрані праці» Д.І.Багалія (із шести томів чотири вже видані, два останніх готуються до друку). Видання «Вибраних праць» Д.І.Багалія було б неможливе без видавничої та фінансової допомоги з боку Харківського гуманітарного університету «Народної української академії» та особисто її ректора В.І.Астахової.

За останні півтора десятиліття помітно активізувався процес вивчення життя і творчості видатного українця²¹. Деякі праці вченого перевидані. Певна увага науковій спадщині Д.І.Багалія приділена в новітніх історіографічних розвідках як узагальнюючих, так і присвячених іншим історикам²².

У Народній українській академії (раз на два роки) та у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С.Сковороди (раз на п'ять років) проходять Багаліївські читання, які мають особливий резонанс серед науковців Харкова та інших міст України. Збірники тез Багаліївських читань обох вищих навчальних закладів яскраво свідчать про невгасаючий інтерес широкого загалу науковців до постаті Д.І.Багалія. Кандидатська дисертація (1993) та монографія (1994) О.М.Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.)» присвячені аналізу діяльності наукової школи академіка Д.І.Багалія радянських часів²³.

Дмитро Іванович Багалій народився 26 жовтня (7 листопада за новим стилем) 1857 р. у м. Києві у ремісничій сім'ї на вул. Спаській на Подолі²⁴. Маленький хлопчик був названий на честь святого Димитрія, святці якого припадають на 8 листопада. Хрестили його, за сімейними переказами, у Свято-Дмитріївському храмі²⁵. Із посиланням на думку О.О.Потебні, вчений вважав своє прізвище тюркомовного походження та перекладав як «ясний» чи «дорогий»²⁶.

Д.І.Багалій в «Автобіографії» 1927 р. докладно описує своє дитинство. Дід та прадіди, як свідчить сам Д.І.Багалій, посилаючись на архівні документи, були рибалками, батько займався лимарством²⁷. Мати померла, коли йому виповнилося чотири роки. Батько одружився вдруге. А вихованням маленького Дмитра займалася рідна тітка, сестра матері. У багатодітній сім'ї Старицьких, де двоюрідні сестри разом зі своєю матір'ю займалися шитвом селянських кожухів, а двоюрідні брати Д.І.Багалія – золотарством та чоботарством, підліток Дмитро Багалій також знайшов свій промысел – рибальство на Дніпрі²⁸.

Д.І.Багалій писав, що у сім'ї Старицьких і серед бурсаків-квартирантів було прийнято розмовляти українською мовою (правда, дещо змішаною з російською) та співати українських пісень. Крім того, Дмитро Багалій, маючи від природи добрий тенорський голос, співав в аматорських гуртках, гімназичних хорах та у церковному хорі київського митрополита²⁹.

Оцінюючи свій життєвий шлях, 70-річний Д.І.Багалій підкреслював, що він «в самостійному житті безперестанку вчивсь та й вчивсь», працюючи над собою «систематично по-німецьки», зокрема, у 1884 році кинувши палити та практично відмовившись від вживання горілчаних виробів³⁰.

Д.І.Багалій успішно навчався у приходській школі (1865–1868 рр.), потім у прогімназії на Подолі (1868–1872 рр.) та у 2-й Київській гімназії (1872–1876 рр.)³¹. З усіх учителів найбільший вплив на нього мали О.О.Русов та Н.С.Тумасов. Вчитель давньогрецької мови прогімназії, відомий у майбутньому статистик та історик, О.О.Русов проводив історичні екскурсії для учнів по Києву³². Сам Д.І.Багалій в «Автобіографії» наголошує, що саме завдяки вчителю історії 2-ї Київської гімназії Н.С.Тумасову майбутній академік вирішив навчатися на історико-філологічному факультеті Київського університету³³. Н.С.Тумасов, ма-

гістр російської історії, діяч Київської громади, безумовно, сприяв формуванню прогресивних ліберальних поглядів своїх учнів.

Гімназист Д.І.Багалій читав різноманітну літературу (часом заборонену) разом зі своїм однокласником, майбутнім революціонером Л.Г.Дейчем³⁴. В іншому місті «Автобіографії» Дмитро Іванович наводить перелік книг, які він читав у гімназійні та університетські роки. Серед авторів: В.Г.Белінський, Д.І.Писарев, М.О.Добролюбов, М.Г.Чернишевський, П.Л.Лавров (Міртов), В.В.Берві-Флеровський, Г.Спенсер, П.Прудон, Л.Бюхнер, К.Маркс та ін.³⁵

Пізніше про вплив прогресивних авторів на формування своїх просвітницьких переконань у 1870-х роках Д.І.Багалій напише так: «Тверде ж принципіальне обґрунтування ідеї необхідності для будь-якої освіченої людини так чи інакше сплатити свій борг рідному народові мені, як й іншим сучасникам моїм – українській молоді 70-х років, – дала тодішня визвольна література, критика та публіцистика»³⁶. Ідея служіння простому народу була поширеною особливо серед різночинної інтелігенції. Достатньо згадати, що подібні ідеї викладені в знаменитих на той час «Історичних листах» П.Л.Лаврова та у статті «Моя сповідь» В.Б.Антоновича.

Після закінчення із золотою медаллю 2-ї Київської гімназії у 1876 р.³⁷ Д.І.Багалій поступив на історичний відділ історико-філологічного факультету університету св.Володимира³⁸. У спогадах та в інших розвідках Дмитро Іванович з особливою теплою згадував про навчання в університеті (1876–1880 рр.), насамперед про свого наукового керівника В.Б.Антоновича³⁹. Саме В.Б.Антонович залучив здібного студента до архівних розшуків, археологічних розкопів, археографічної роботи тощо⁴⁰. В.В.Кравченко повністю правий в оцінці відносин вчителя та учня: «Вплив В.Б.Антоновича на Д.І.Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції»⁴¹.

Поряд із В.Б.Антоновичем, значний вплив на формування джерелознавчої й історіографічної культури Д.І.Багалія справили також лекції та семінари В.С.Іконнікова. Дмитро Іванович окремо підкреслює бібліографічну обізнаність В.С.Іконнікова, вплив його спецкурсу з російської історіографії, а пізніше «Опыта русской историографии» на формування наукових інтересів Д.І.Багалія, потім на читання лекцій з історіографії у Харківському університеті⁴². З особливою великою повагою та вдячністю історик в «Автобіографії» згадує також професорів І.В.Лучицького та Ф.Я.Фортинського⁴³.

Д.І.Багалій брав участь у студентському виступі (грудень 1876 р.) проти грубої викладача латині І.В.Цветаєва (батька поетеси М.І.Цветаєвої). У результаті конфлікту Дмитро Іванович разом з іншими 9 першокурсниками був на півроку виключений із Київського університету⁴⁴.

Для того, щоб перший рік навчання не пропав, другий семестр Д.І.Багалій закінчував у Харківському університеті, з яким через деякий час назавжди буде пов'язано життя Дмитра Івановича. У цьому переході до Харківського університету у січні 1877 р. йому допоміг київський професор О.Ф.Кістяківський⁴⁵.

Із лекцій викладачів Харківського університету Д.І.Багалій виділяв своєрідною формою та глибиною викладання матеріалу пропедевтичний курс О.О.Потебні⁴⁶.

Про прогресивні погляди Д.І.Багалія свідчила і його активна участь⁴⁷ у молодіжній організації «Кіш», яка займалася суто просвітницько-культурницькою роботою. Саме у цій організації Дмитро Іванович познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Василівною Олександрович (17.03.1858, Пирятин – 20.04.1931, Харків). Логічним для українофіла є також вступ Д.І.Багалія у 1880 р. до Київської громади⁴⁸. Участь у цих двох організаціях остаточно сприяла формуванню помірно прогресивних, ліберальних, культурницьких поглядів Д.І.Багалія.

Крім того, молодий науковець із 1881 р. брав активну участь у роботі Історичного товариства Нестора літописця при Київському університеті⁴⁹.

У 1878 р. Д.І.Багалій опублікував в «Университетских известиях» першу наукову працю «История Льва Диякона как источник для русской истории». Молодий учений, згідно із загальною історіографічною традицією другої половини XIX ст., високо оцінює досліджуване джерело у порівнянні з давньоруськими літописами за те, що «автор не ховав фактів, що могли кинути певну тінь на улюблених ним осіб»⁵⁰. Крім того, на думку науковця, давньоруські літописи подають неповну інформацію щодо військової та політичної історії X ст., зокрема, недостовірні відомості про перемогу Святослава, про взяття князем дані з греків (тим часом на дань навіть немає й натяку у договорі 971 р.)⁵¹.

Після успішного закінчення історико-філологічного факультету Київського університету у травні 1880 р. Д.І.Багалій був залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання⁵². В.Б.Антонович запропонував Дмитру Івановичу темою магістерської дисертації обрати середньовічну історію Сіверської землі. Захист дисертації Д.І.Багалія «История Северной земли до пол. XIV столетия» відбувся у Київському університеті 26 вересня 1882 р. Схвальними були рецензії обох опонентів – професорів В.Б.Антоновича (за дореволюційною університетською традицією науковий керівник міг виступити як офіційний опонент) та В.С.Іконникова⁵³.

Пізніше була опублікована схвальна рецензія одного з учнів В.Б.Антоновича П.В.Голубовського⁵⁴. Але рецензія іншого учня В.Б.Антоновича І.А.Лінниченка, в якій містилися переконливі докази широкого запозичення магістром досліджень інших авторів⁵⁵, завдала серйозного удару по репутації молодого вченого⁵⁶. Після захисту магістерської дисертації Д.І.Багалій у травні 1883 р. був обраний штатним доцентом кафедри російської історії Харківського університету⁵⁷.

У спогадах науковець пояснює свій переїзд до Харкова не тільки особистими міркуваннями, а й намаганням прогресивних кіл Києва та Харкова перенести «туди (тобто до Харкова – *Авт.*) українську ідеологію Київської старої громади і Молодої громади Коша»⁵⁸. Один із діячів Київської старої громади О.Ф.Кістяківський у щоденнику занотував: «Київська метрополія посилає Багалія єпископом до Харкова для організації тамтешньої церкви»⁵⁹. Не випадково, що лідер Старої київської громади В.Б.Антонович сприяв обранню Д.І.Багалія (не тільки як свого учня, а й як свідомого українофіла) на посаду доцента у найстарішому у підросійській Україні університеті⁶⁰.

Культурницько-просвітницька діяльність Д.І.Багалія (як, на нашу думку, цілком поміркована та лояльна до влади) у дореволюційний період сприймалася як українофільська та викликала критику з боку реакційних і консервативних сил⁶¹. Тим часом його культурницько-просвітницька діяльність, на наше переконання, мала подвійний стандарт. Погоджуємося з думкою В.В.Кравченка: «У цілому українська самосвідомість Д.І.Багалія до 1917 року не входила в суперечність із «загальноросійською», існуючи на засадах подвійної лояльності. Його праці з української тематики легко вкладалися в річище історичного краєзнавства чи то обласництва, а національне почуття, принаймні ззовні, не виходило за рамки багатовікової традиції «незлитності та нероздільності» трьох етнічних гілок східнослов'янського древа: «малоросів», «великоросів» та «білоросів». Громадська діяльність Д.І.Багалія, подібно до наукової, мала подвійний у національно-культурному відношенні характер. З одного боку, вона була частиною українського національного руху в його культурницьких формах. З другого, – вкладалася в загальне річище російського лібералізму»⁶². Дискусія сучасних науковців щодо національної приналежності дореволюційних істориків, на наше переконання, дещо умовна. Українська історіографія другої половини XIX ст. – початку XX ст., її проблематика, національна історична парадигма та категоріаль-

ний апарат, неостаточно сформувалися. До того ж українська історіографія фактично формувалася в основному на теренах Російської імперії. Представники української історичної науки (серед них Д.І.Багалій), як університетські викладачі, водночас були чиновниками Російської імперії. Незважаючи на розробку вечним проблем в основному української історії та культури, у творах Д.І.Багалія до 1918 р. чітко не простежується бажання показати на концептуальному рівні окремішність російського та українського історичного процесів.

Д.І.Багалій та його родина добре знали українську мову, літературу і культуру, а сам учений у молодості займався збиранням фольклору. Українець за національністю та походженням з україномовної сім'ї Д.І.Багалій після переїзду до Харкова повністю переходить у службовому і сімейному спілкуванні на російську мову. Вся професура та переважна більшість української різночинної інтелігенції Харкова того періоду розмовляла у побуті російською мовою. Російською мовою написані всі дореволюційні праці Д.І.Багалія. Водночас у родині Багаліїв широко використовувався український фольклор (у сім'ї вченого українська мова звучала, як правило, під час читання вголос, виконання українських пісень і театральних вистав)⁶³. Пізніше у сім'ї намагалися розмовляти також німецькою та французькою мовами, особливо коли дві старші доньки пішли навчатися до Другої (німецької) гімназії. Перший відомий публічний виступ українською мовою (лекція «Харків яко українське місто») та перші україномовні праці відносяться до 1917–1918 рр.

Незалежно від усіх міркувань і проектів переїзд Д.І.Багалія до Харкова став епохальною віхою в житті не тільки молодого вченого, який переїхав до нового міста вже одружений. Переїзд Д.І.Багалія, як показав подальший розвиток подій, мав велике значення і для Харкова.

Після введення нового університетського статуту 1884 р. декілька викладачів, у тому числі і Д.І.Багалій, були звинувачені у «хохломанстві»⁶⁴. Це правильно по суті твердження (Д.І.Багалій – учень лідера громадівського руху професора В.Б.Антоновича, сам член Київської громади та Коша) в ті часи могло привести до краху кар'єри.

Праці Д.І.Багалія прорецензували, за дорученням Міністерства освіти, відомі московські та петербурзькі вчені. Рецензенти (К.М.Бестужев-Рюмін, Д.І.Гловайський, Є.Є.Замисловський та Н.О.Попов) формально не знайшли у працях харківського вченого «українофільських тенденцій»⁶⁵. Але Д.І.Багалія зі штатних доцентів перевели до позаштатних⁶⁶. Таке переведення означало не тільки різке зменшення жалування (що само собою мало важливе значення для нещодавно одруженого Д.І.Багалія), а головне – для продовження викладання тепер потрібний був щорічний дозвіл міністерства. Ця нелегка ситуація переконала Дмитра Івановича у незахищеності будь-кого від адміністративної сваволі. Із цього часу у поведінці і на словах Д.І.Багалій стає все більш обережним та підкреслено аполітичним. Його українофільські симпатії обмежуються винятково культурно-просвітницькою сферою.

Єдиним виходом для вченого із цієї скрутної ситуації був захист докторської дисертації до закінчення дворічного випробувального терміну перебування на позаштатній посаді приват-доцента університету. Його докторська дисертація була надзвичайно насичена новим (в основному архівним) матеріалом, який пізніше неодноразово цитувався іншими дослідниками з повторенням деяких помилок харківського вченого⁶⁷. У дисертації Д.І.Багалій намагався дотримуватися теорії урядової колонізації окраїн Московського царства⁶⁸, але народницькі установки та наведений науковцем джерельний матеріал щодо заселення Слобожанщини, в тому числі й біглими селянами, фактично коригували цю теорію⁶⁹. Він зазначав, що основну масу переселенців становлять селяни, міщани, служилі люди з Правобережної, а також із Лівобережної України, насамперед Чернігівщини⁷⁰. Д.І.Багалій, на-

водячи яскраві приклади захоплення старшиною та російськими урядовцями, все ж таки вважав займанщину (*Jus gramae occupationis* – право першого захоплення) головною формою власності на Лівобережній Україні та Слобожанщині у XVII ст.⁷¹

У липні 1887 р., після захисту докторської дисертації у Московському університеті, Д.І.Багалій був призначений екстраординарним професором Харківського університету⁷². Наказом урядового Сенату по департаменту Герольдії вчений був затверджений у чині колезького радника у липні 1887 р., у червні 1889 р. – у чині статського радника, а у січні 1902 р. – у чині дійсного статського радника⁷³. Особисте дворянство Д.І.Багалій одержав після захисту докторської дисертації, спадкове – після нагородження орденом св. Станіслава 1-го ступеня у січні 1910 р.⁷⁴

Перші роки перебування у Харкові відзначалися досить складними матеріальними умовами. Сім'я Багаліїв 9 років після декількох⁷⁵ невдалих наймів житла найняла квартиру у будинку О.О.Потебні по вул. Підгорній, 10 (нині вул. Потебні)⁷⁶. Сім'я збільшувалася – народжувалися діти: Наталія (21.08.1888, Харків – 26.11.1967, Москва), Ольга (7.10.1889, Харків – 19.02.1942, Харків), Олександр (17.11.1891, Харків – 10.10.1894, Харків), Марія (10.12.1899, Харків – 2.01.1920, Ялта)⁷⁷. Потреба у власному будинку ставала вкрай необхідною. Тому Д.І.Багалій купив землю і взяв кредит на будівництво будинку по вул. Технологічній, 7 (нині вул. Фрунзе)⁷⁸.

Учений, крім Пироговської премії (1879) за студентський реферат з історії Сіверської землі, двічі був нагороджений Уварівською премією від імператора Академії наук за працю «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1888) та «Опыт истории Харьковского университета» (1899)⁷⁹. Д.І.Багалій разом зі своїм співавтором Д.П.Міллером двічі у 1904 та 1913 рр. (за перший і другий том «Истории г.Харькова за 250 лет его существования») отримував перші премії від Харківського земельного банку⁸⁰.

Незважаючи на суттєве після захисту докторської дисертації покращення фінансового становища, Д.І.Багалій у побуті залишався надзвичайно скромною людиною. Меблі, одяг і посуд були дешевими, а найціннішими речами у будинку були картини та книги⁸¹. Одержуючи від 1200 руб. (1884 р.) до 4200 руб. (1916 р.) університетської платні⁸² (без врахування літературних гонорарів та інших доходів), вчений не купував дорогих речей, намагався ходити пішки, а не наймати візників⁸³. Науковець відмовився від ректорського екіпажу для економії університетських коштів⁸⁴. Коли інфляція у ході Першої світової війни стала великою, Д.І.Багалій не захотів продавати міські облігації, в які були вкладені головні кошти родини, оскільки вважав цей учинок негідним міського голови⁸⁵.

У червні–липні 1908 р. Д.І.Багалій разом із дружиною та двома старшими доньками здійснив закордонну подорож (Львів, Відень, Берлін, Париж, Швейцарія)⁸⁶. У Львові на початку червня 1908 р. декілька днів він спілкувався з М.С.Грушевським⁸⁷.

Д.І.Багалій у дореволюційний час читав такі лекційні курси: «История Юго-Западной Руси» (фактично курс історії з історії українських земель, що входили до складу Російської імперії), з російської історіографії, історичної географії, методики історії⁸⁸. Його студентами були майбутні дослідники: М.М.Баккай та І.В.Теліченко (юридичний факультет), М.К.Грунський, Н.І.Тихий, М.М.Плохинський (історико-філологічний факультет)⁸⁹. Як згадував один зі студентів, учений «головну увагу звертав на історію матеріальної та духовної культури російського народу, намагаючись при цьому підкреслити значення обласного принципу у справі вивчення такого складного організму, як російська держава»⁹⁰.

Д.І.Багалій особисто практично не займався розробкою теоретичних проблем. В юності він прочитав праці О.Конта, Г.Спенсера, Дж.Мілля, Г.Бокля та

інших учених-позитивістів. Навчання у Київському університеті (насамперед спілкування з В.Б.Антоновичем) також сприяло формуванню його як історика-позитивіста. Фактографізм, спроба відійти від будь-яких узагальнень та теоретичних положень – типова риса наукових праць не тільки Д.І.Багалія, а й багатьох інших істориків-позитивістів.

Аналіз наукової спадщини Д.І.Багалія дозволяє нам стверджувати, що він був типовим представником оновленого (змодернізованого) класичного позитивізму у дореволюційний час. Про це свідчить тлумачення науковцем історичного процесу (визнання еволюційного характеру історичного процесу, пошук закономірностей історичного розвитку, поєднання позитивістських, просвітницьких та ліберальних критеріїв прогресу тощо). Так, він тлумачив прогрес як розвиток культури та цивілізації в цілому. Д.І.Багалій неодноразово підкреслював важливість свободи наукової творчості. Особливо яскраво позитивістська направленість його теоретичних поглядів виражена у теорії факторів, яка є одним із головних елементів позитивістської парадигми української історіографії. У магістерській дисертації Д.І.Багалій підтримав ідею М.І.Костомарова та В.Б.Антоновича про боротьбу двох головних факторів (начал) у руській історії – самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та вічового начал для удільно-вічового періоду). В.Б.Антонович поділяв княжо-дружинний елемент на дві частини: дружина та влада князя. Між собою ці три елементи були у певному протистоянні. Д.І.Багалій конкретизував фактами з історії Сіверської землі ідею свого вчителя. Багатофакторний підхід продемонстрований науковцем у лекціях із руської історії та в інших працях, зокрема, з історії колонізації Слобожанщини. Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) Д.І.Багалій вважав географічний: «Природа завжди грала видатну роль у житті людства. Вся еволюція в історії людства...полягає у постійному збільшенні влади людини над природою»⁹¹. Д.І.Багалій був обережним в оцінці економічного фактора. Професор Харківського університету неодноразово визнавав «велике значення економічного фактора у житті людства»⁹², але у дореволюційний час критикував марксизм за перебільшення його ролі. Так, Д.І.Багалій стверджував, що «ідеї з такою ж підставою можуть бути визнані основою історичного процесу як і господарські відносини»⁹³. Учений підкреслював також велику роль культурного фактора, який вважав недостатньо оціненим. Нове розуміння ролі народу та держави простежується у творах Д.І.Багалія. Його народництво значно відрізнялося від романтичного народництва й навіть народницьких поглядів В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова. У працях Д.І.Багалія практично відсутня різка критика князівської чи старшинської еліти. Для нього завжди був характерний інтерес до історії державних інститутів (недарма жартома В.Б.Антонович називав його «юристом»). Учений ніколи не перебільшував роль держави в історії. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств.

Під впливом неокантіанських ідей на початку ХХ ст. відбувається певна еволюція підходів ученого до об'єкта та принципів історичного дослідження. Так, більше уваги приділяється історичній психології, теорії пізнання. Але його погляди так і залишилися в основному позитивістськими.

Головний науковий інтерес Д.І.Багалія був пов'язаний із вивченням на той час маловідомої в історичній науці Слобожанщини, її соціально-економічної та культурної історії. Його фундаментальні праці («Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» (1887); «История города Харькова за 250 лет его существования» (1905 у співавторстві з Д.П.Міллером), «История Слободської України» (1918) та ін.) – цінні ґрунтовні дослідження історії Слобідського краю. До Д.І.Багалія попередні автори (І.Срезневський, П.Головинський, о.Філарет) досліджували в основному військово-політичну історію

краю. Джерельна, особливо архівна, база їх розвідок була порівняно обмеженою. Д.І.Багалій вперше залучив величезну кількість документів, насамперед архівних. Він глибоко дослідив нові питання і по-новому підійшов до дослідження вже відомих тем. Так, Дмитро Іванович детально показав історію колонізації Слобожанщини XVII ст., зазначивши, наприклад, що, поряд з урядовою колонізацією краю, відбувалася монастирська та стихійна народна⁹⁴. Д.І.Багалій дослідив історію торгівлі на Слобожанщині, головним чином, ярмаркової⁹⁵.

Д.І.Багалій – автор фундаментальних досліджень з історії Харківського університету⁹⁶. Декілька розвідок він присвятив діяльності В.Н.Каразіна, зокрема опублікував велику збірку його творів і листів⁹⁷. Д.І.Багалій переконливо показав видатну роль В.Н.Каразіна у відкритті Харківського університету, у громадському та культурному житті міста. Дмитро Іванович присвятив низку розвідок діяльності видатних громадських і культурних діячів краю: П.П.Гулаку-Артемівському, Г.Ф.Квітці-Основ'яненку, Г.П.Данилевському, Т.Ф.Осиповському, І.С.Рижському, О.О.Потебні, І.Ф.Тимковському, І.Є.Шаду.

Найулюбленішою постаттю для дослідника завжди залишався Г.С.Сковорода. Д.І.Багалій протягом багатьох років вивчав життя і творчість мандрованого філософа. Науковець підкреслював повну відповідність між життям та творчістю Г.С.Сковороди («доволі рідкісний приклад повної гармонії між вченням та життям; він жив, як вчив і вчив, як жив»⁹⁸), та його вченням і релігійністю («релігія була для нього філософією та філософія релігією»⁹⁹). Вченому вдалося знайти або уточнити багато біографічних фактів та нові твори і листи видатного філософа. Вагомий внесок Д.І.Багалія у дослідження життя та творчості Г.С.Сковороди загально визнаний¹⁰⁰.

Значний внесок науковця у розробку важливих проблем соціально-економічної історії Лівобережної та Південної України, зокрема, у дослідження колонізації Новоросійського краю. В історії колонізації Новоросії історик виділяв два види колонізації: російську (урядову та народну) й іноземну¹⁰¹. Наукова дискусія між І.В.Лучицьким та Д.І.Багалієм щодо общинного землеволодіння на Україні у XVIII ст. показала, що наведені харківським дослідником факти свідчать про наявність залишків общинного землекористування¹⁰².

Д.І.Багалій – автор популярних у свій час узагальнюючих лекційних курсів: «Лекции по русской истории» (1890), «Русская историческая география» (1892), «Русская историография» (1911), «Русская история» (1909, 1911, 1914).

Д.І.Багалій завжди брав активну участь у громадському, науковому та культурному житті міста Харкова.

Видатний історик був членом правління та головою видавничого комітету Харківського товариства грамотності (1891–1904)¹⁰³, членом (1889) та головою (1893–1905)¹⁰⁴ правління Харківської громадської бібліотеки (тепер ХДНБ імені В.Короленка). Визначною є роль Д.І.Багалія у спорудженні нового приміщення бібліотеки та поповненні її фонду. Він неодноразово закликав збирати написані українською мовою книги для Харківської громадської бібліотеки, вважаючи їх більш корисними для освіти простого народу¹⁰⁵. У спогадах Д.І.Багалій особливо наголошує на важливості бібліотечної справи для студентства. Вчений підкреслює, що як він свого часу користувався особистою бібліотекою В.Б.Антоновича, так пізніше сам надавав книжки зі своєї книгозбірні (6–7 тис. книг з української та російської історії) студентам і всім, хто цікавився історією¹⁰⁶.

Науковець із самого початку проживання у Харкові став активним діячем Харківського статистичного комітету та Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ)¹⁰⁷. Відома визначна роль Д.І.Багалія у створенні етнографічного та художнього музеїв у Харкові¹⁰⁸.

Д.І.Багалій довгий час завідував Харківським історичним архівом (з 1883 р.) при ХІФТ. Зокрема, він відкрив та організував перевезення до Харко-

ва архіву Полтавського губернського правління (в якому частина справ належала Архіву Малоросійської колегії), приєднав архіви деяких харківських установ, фамільні архіви місцевих громадських та наукових діячів, домігся нового приміщення для архіву¹⁰⁹. Сам Д.І.Багалій писав про значення Харківського історичного архіву так: «Важливий науковий заклад. Він зробивсь за базу, за осередок і для місцевих харківських, і взагалі для українських істориків щодо видання та наукового розроблення матеріалів для історії Гетьманщини й Слобожанщини. Для мене він був теж за могутній засіб для праці над історією Слобідської України та Гетьманщини. Він запорожнив прогалину в архівних джерелах до цієї історії і для мене, і для моїх учнів, та й для сторонніх вчених і дав мені змогу утворити, власне, в Харкові осередок для документальної праці над історією Слобожанщини й Гетьманщини»¹¹⁰. Характерно, що саме у зв'язку з Харківським історичним архівом Д.І.Багалій у спогадах наводить список своїх учнів дореволюційного періоду: В.О.Барвінський, Є.М.Іванов, Д.П.Міллер, М.М.Бакай, М.М.Плохинський, І.В.Теліченко, О.П.Радакова. Частина з них під керівництвом Д.І.Багалія (М.М.Плохинський, М.М.Бакай, Є.М.Іванов) працювала архіварами Харківського історичного архіву¹¹¹. У ювілейній біографії 1912 р. один із колишніх студентів Д.І.Багалія по Харківському університету також підкреслює: «архівісти» вийшли зі школи Д.І.Багалія»¹¹².

Крім вищезгаданих наукових інституцій, Д.І.Багалій у дореволюційний час був обраний членом багатьох наукових товариств: з вересня 1887 р. – член Рязанської ученої комісії та дійсний член Тамбовської архівної комісії, з жовтня 1887 р. – почесний член Ростовського музею церковних старожитностей, у 1888 р. став співробітником Археологічного інституту у Петербурзі, з червня та листопада (відповідно) 1889 р. – член Орловської і Тамбовської архівних комісій, із лютого 1890 р. – дійсний член Московського архівного товариства, із січня 1891 р. – почесний член Воронежського статистичного комітету, з липня 1897 р. – почесний член Чернігівської ученої архівної комісії, з вересня 1902 р. – дійсний член Катеринославської ученої архівної комісії¹¹³, з травня 1907 р. – співробітник Московського археологічного інституту в Москві, з жовтня 1910 р. – почесний член Московського Товариства антропології, етнографії й природознавства, з 1924 р. – дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін.¹¹⁴

Д.І.Багалій брав активну участь у роботі багатьох археологічних з'їздів: Одеському (член вченого комітету, 1884), Ризькому (1896), Ярославському (1887), Другому київському (1899), Новгородському (1911). Він був головою Підготовчого комітету у 1900–1902 рр. XII археологічного з'їзду та головою Наукового комітету XII (1902 р. у Харкові) і XIII (1905 р. у Катеринославі) археологічних з'їздів. Науковець неодноразово виступав на них із доповідями та повідомленнями¹¹⁵.

Д.І.Багалій виступав за вищу жіночу освіту¹¹⁶. Він був одним із засновників і лекторів Вищих жіночих курсів трудящих жінок та Вищих медичних курсів у Харкові.

Важливий період у житті Д.І.Багалія пов'язаний із діяльністю на посаді ректора Харківського університету (квітень 1906 – листопад 1911)¹¹⁷. За дозвіл М.Ф.Сумцову читати лекції українською мовою ректор отримав догану від міністра¹¹⁸. Неодноразово він публічно виступав проти заборони викладання українською мовою, за відкриття в Харківському університеті кафедр малоросійської мови та словесності, малоросійської історії. Д.І.Багалій намагався зберегти елементи університетської автономії та по можливості захищати революційно настроєних студентів від репресій поліції. Водночас учений як офіційна особа, мусив виконувати вказівки влади¹¹⁹. Не випадково він порівнював становище дореволюційної університетської професури, як «становище між молотом і ковад-

лом»¹²⁰. Сам Д.І.Багалій свою поведінку оцінював так: «Я був реальний політик в університетських справах»¹²¹. Широко відома його роль у наданні Радою Харківського імператорського університету ступеня почесного доктора відомим українознавцям: російській історії М.С.Грушевському (1905), О.Я.Єфименко (1910) та російській словесності І.Я.Франку (1906)¹²².

Неодноразово професор Д.І.Багалій був ініціатором і співавтором доповідних записок до Міністерства народної освіти. Комісії професорів від імені Ради Харківського університету, зокрема, виступили проти гонорарної (погодинної) системи оплати праці (1897–1898), за відновлення університетської автономії та введення студентського самоуправління (1901), за реформу політичної системи і введення демократичних свобод у Російській імперії (1905), за скасування цензурних обмежень друку й розповсюдження україномовних видань і за викладання української мови у початкових школах (1905)¹²³. Ще раніше у доповіді на загальному засіданні Харківського товариства грамотності (1901 р.) Д.І.Багалій критикував цензурні утиски української мови¹²⁴.

Тричі Дмитро Іванович був членом Державної Ради (березень–липень 1906, жовтень 1906 – липень 1907, жовтень 1911–1914)¹²⁵.

Вступ до конституційно-демократичної партії у 1905 р.¹²⁶ – типовий крок для професора з ліберальними переконаннями періоду першої російської буржуазно-демократичної революції. Д.І.Багалій співробітничав із кадетською газетою «Мир» і як член Харківського комітету конституційно-демократичної партії до 1908 р. брав участь у партійних заходах¹²⁷. Революційні події 1905 р. він характеризував як «органічне явище, що викликане давно назрілими ...суспільними потребами»¹²⁸, а свою поведінку – як участь «громадського діяча в цій боротьбі за свободу та рівноправність особи у державі»¹²⁹.

Д.І.Багалій був гласним Харківської міської думи (1901–1914), харківським міським головою (грудень 1914–1917). У своїй першій промові як мер Д.І.Багалій 10 грудня 1914 р. підкреслив: «Я органічно, самими міцними узами пов'язаний із м. Харковим. Йому я присвятив всю свою громадську діяльність, починаючи з 1884 року»¹³⁰.

Усе його життя – приклад взаємообумовленого впливу різноманітних видів громадської діяльності та наукової творчості. Не випадково Д.І.Багалій визнавав в «Автобіографії»: «Праця над історією різних харківських установ, яку я доводив постійно до новітніх часів, підводила мене звичайно до безпосередньої керівничої роботи в них. Так було в університеті, міському самоврядуванні тощо»¹³¹.

Повалення царизму вчений публічно схвалив¹³². На виборах у міську думу історик був у списках Українського демократичного блоку (УПСФ та інші партії)¹³³. Крім того, вчений вперше українською мовою читає лекції з історії Слобідської України на українознавчих курсах, організованих у липні 1917 р. харківським товариством «Просвіта»¹³⁴.

Після захоплення більшовиками влади у Петрограді (жовтень 1917 р.) Д.І.Багалій певний час вичікував, публічно відмовчувався¹³⁵. Призначений Центральною Радою на посаду губернського комісара освіти вчений працював на цьому посту близько місяця (листопад–грудень 1917 р.)¹³⁶. Прекрасно розуміючи нетривалість гетьманської влади, Д.І.Багалій у липні 1918 р. відмовився від посади прем'єр-міністра в уряді П.П.Скоропадського¹³⁷. Але вчений брав участь у деяких заходах гетьманського уряду, а пізніше Директорії. Так, він займався розробкою проекту Національної бібліотеки України¹³⁸. Відомо, що Д.І.Багалій був одним із засновників у листопаді 1918 р. Української академії наук, а після від'їзду В.І.Вернадського короткий термін виконував обов'язки президента УАН¹³⁹. Науковець деякий час очолював історико-філологічний відділ, комісії (серед них – зі складання біографічного словника видатних історичних діячів

України та історико-географічного словника, археографічна, гебраїстична)¹⁴⁰, а пізніше (у кінці 1920-х років) комісію з соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. у зв'язку з історією революційної боротьби та кафедрою історії України доби торговельного капіталізму¹⁴¹. Вчений очолював науково-консультативну раду при міністрі освіти І.І.Огієнко¹⁴². Історик був одним із засновників і лектором історико-філологічного факультету у Полтаві (весна 1919–1920 рр.)¹⁴³.

Протягом 1920–1932 рр. науковець постійно здійснював публічні реверанси перед новою владою, беручи активну участь у реформуванні системи освіти та науки. Так, Д.І.Багалій схвалив ліквідацію більшовицькою владою університетської системи вищої школи в Україні, чим зіпсував, наприклад, особисті відносини з академіком В.І.Вернадським¹⁴⁴. Зокрема, на початку 1920-х років він брав участь у спеціальній комісії при Наркоматі освіти УСРР, яка розробляла документацію реформи вищої школи¹⁴⁵. Як співробітник Особливої тимчасової архівної комісії при Всеукраїнському революційному комітеті брав участь в утилізації багатьох тонн архівних документів як макулатури на переробку (лютий 1920–1923 рр.)¹⁴⁶. Д.І.Багалій очолив архівну секцію Харківського, а пізніше Всеукраїнського комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва (січень 1920 – вересень 1921)¹⁴⁷. Вчений у 1923–1924 рр. фактично очолював Головне архівне управління УСРР¹⁴⁸. Він багато зробив для розбудови архівної системи у республіці, у видавничій справі, для підготовки кадрів архівістів та розробки теоретичних і практичних питань архівознавства¹⁴⁹. Д.І.Багалій очолював спеціальну комісію при ВУЦВК, завдяки діяльності якій вдалося повернути в Україну значну кількість архівних матеріалів¹⁵⁰. Він був також головою Підготовчої комісії з виявлення культурних цінностей, які за Ризьким мирним договором повинні бути передані Польщі, та співробітником комісії з виявлення становища з архівними матеріалами тих повітів Волинської губернії, які переходили до Польщі¹⁵¹. Дмитро Іванович брав участь у I з'їзді архівних працівників РСФРР (1925), I Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (1926)¹⁵².

Д.І.Багалій у 1921–1922 рр. очолював Харківську філію УНТ¹⁵³. Він був членом бюро Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСУ), зокрема головою комісії з преміювання наукових праць. Як один із трьох співкерівників Бюро ВУКСУ, він багато зробив для покращання матеріального становища вчених, зокрема, домогся штатно-тарифного окладу для викладачів та науковців, а також введення нової пенсійної системи для них¹⁵⁴. Саме завдяки Д.І.Багалію було відстояне право вчених рад, а не профспілок присуджувати наукові звання¹⁵⁵. Як голова українського центрального бюро Секції наукових робітників України (1925–1932) вчений брав участь у I Всеросійському (1923) та II Всесоюзному (1927) з'їздах наукових робітників, у Всеукраїнських з'їздах Рад¹⁵⁶.

Недовгий час Дмитро Іванович у 1920 р. виконував обов'язки декана Академії теоретичних знань, був членом предметної комісії з історії України ХІНО¹⁵⁷. Д.І.Багалій публічно підтримав фактичне скасування лекційної системи навчання, але сам у 1921–1927 рр. читав у ХІНО великі лекційні курси з української історії та історіографії¹⁵⁸. Вчений створив наукову школу, очоливши Харківську науково-дослідну кафедру історії України при ХІНО¹⁵⁹. Багато часу, сил та енергії Дмитро Іванович віддавав кафедральним справам. Тому не є перебільшенням слова академіка про кафедру, як свою «найулюбленішу, дорогу дитину»¹⁶⁰.

Д.І.Багалій був першим директором Інституту імені Тараса Шевченка (1926–1932)¹⁶¹. На цій посаді він провадив велику організаційну роботу щодо дослідження та популяризації творчої спадщини Кобзаря¹⁶². Д.І.Багалій був головою першого (1920–1923 рр.) та другого (1929–1930 рр.) редакційних комітетів із видання творів О.О.Потебні¹⁶³.

У кінці 1920-х років Д.І.Багалій активно підтримав обрання академіками ВУАН партійних і радянських діячів – М.О.Скрипника, В.П.Затонського,

О.Г.Шліхтера, які не мали безпосереднього відношення до науки¹⁶⁴. У 1929 р. академік прекрасно, мабуть, розуміючи всю фальшивість доказів, публічно засудив звинувачених у контрреволюційній діяльності за справою «Спілки визволення України», серед яких були особисті друзі та колеги¹⁶⁵. Одночасно він активно підтримував розгорнуту по всіх освітніх та наукових закладах компанію критики та самокритики¹⁶⁶.

У радянський період відбулася певна еволюція поглядів Д.І.Багалія на історичний процес під впливом праць теоретиків марксизму та істориків-марксистів. Рефлексійними та ситуативними видаються постійні публічні твердження Д.І.Багалія 1920-х років про щирість і справжність його намагань оволодіти марксистською методологією у радянський період¹⁶⁷. Про ці спроби свідчать не тільки публічні заяви, а й тексти розвідок останніх років життя вченого¹⁶⁸. Але Д.І.Багалій насправді так і не став марксистом. Учений фактично залишився прихильником змодернізованих позитивістських ідей, засвоївши марксизм на рівні використання соціологічних схем і марксистської термінології. Про збереження класичних наукових принципів історичного дослідження свідчила, між іншим, дискусія між М.І.Яворським та Д.І.Багалієм¹⁶⁹. Головними недоліками праць провідного українського історика-марксиста Д.І.Багалій вважав недостатнє та необережне використання історичних джерел і велику кількість непідтверджених гіпотез¹⁷⁰.

Узагальнюючі курси «Нарис української історіографії». – Т.1. – Вип.1–2 (1923–1925) та «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928) стали вершиною усієї попередньої наукової творчості Д.І.Багалія як історика, джерелознавця, історіографа. Зокрема ці праці були синтезом попередніх історіографічних досліджень Д.І.Багалія про В.Б.Антоновича, М.Ф.Біляшівського, М.С.Грушевського, О.Я.Єфименко, О.М.Лазаревського, М.Ф.Сумцова, І.Я.Франка, М.І.Яворського та інших істориків. Водночас «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» показав, як у кривому дзеркалі, не до кінця вдалу спробу поєднати марксистську термінологію та схему історичного процесу з позитивістською методикою збору та інтерпретації історичних фактів.

Свої багаторічні розшуки зі сквородинівської тематики Д.І.Багалій узагальнив у двох роботах 1920-х років, присвячених Г.С.Сковороді¹⁷¹. Проте в обох працях Дмитро Іванович модернізує погляди харківського мандрівника, називаючи останнього «ідейним революціонером» та «революціонером-ідеологом»¹⁷². У 1920-х роках розширюється проблематика досліджень Д.І.Багалія. Праці з історії революційного руху (декабризму на Україні, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства тощо¹⁷³) – це не тільки данина революційному часу, а й, на нашу думку, бажання самого академіка вивчити цікаві, фактично заборонені у дореволюційний період, малодосліджені питання.

Вчений успішно займався питаннями різних історичних дисциплін: бібліографії та бібліотекознавства, історичної ономастики¹⁷⁴, історичної географії¹⁷⁵ та картографії. Д.І.Багалій склав бібліографічні огляди літератури з Харківської губернії за 1880–1885 та 1885–1890 роки. В останньому вчений рецензує два бібліографічні покажчики з Харківщини І.Устинова та Г.Чигринова. Оцінюючи «Указатель книг и брошюр, напечатанных в Харкове с 1805 по 1879 гг.» Г.С.Чигринова, Д.І.Багалій окремо наголошує на важливості предметного та іменного покажчиків¹⁷⁶. Складені вченим три бібліографічні нариси про життя та творчість видатного українського філософа¹⁷⁷ безпосередньо обумовлені великим інтересом до особи Г.С.Сковороди. Д.І.Багалій склав першу археологічну карту Харківської губернії, карти і плани українських міст та інші картографічні матеріали¹⁷⁸.

Д.І.Багалій помер 9 лютого 1932 р. внаслідок серцевої недостатності, ускладненої грипозним запаленням легенів¹⁷⁹.

Діапазон наукових інтересів вченого широкий – сотні праць з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України, краєзнавства, археології, етнографії, історіографії, архівознавства, музеєзнавства, археографії та інших історичних дисциплін. Твори Д.І.Багалія становили новий, принципово якісний, етап становлення вітчизняної регіоналістики, зробивши систематичним вивчення Слобожанщини. Праці науковця мали велике значення для подальшого розвитку інших історичних дисциплін. Дмитро Іванович ввів до наукового обігу численні архівні документи, частину з них опублікував.

¹ У найбільшому бібліографічному покажчику «Праці Д.І.Багалія», вміщеному у першому томі його «Вибраних праць», налічується 521 назва. Але незначну частину з них, на наш погляд, не можна віднести до наукових праць у строгому розумінні цього слова. Це, як правило, невеличкі за обсягом, опубліковані писемні джерела, які не містять важливої для історичної науки інформації: деякі листи вченого, різноманітні виступи та звіти Д.І.Багалія як громадського діяча й організатора вищої школи та науки тощо. Взагалі Д.І.Багалій підписував свої роботи повним прізвиськом. У дев'ятнадцяти випадках учений підписався ініціалами, а у шести – використав єдиний відомий псевдонім Д.Чепурний. Див.: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С.438; Псевдоніми Д.І.Багалія // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – Х., 1999. – С.573.

² Отзвы [Список 28 рецензий на работы Д.И.Багалей] // *Венгеров С.С.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Санкт-Петербург, 1891. – Т.2. – С.19; [Список 40 рецензий на работы Д.И.Багалей] // *Венгеров С.С.* Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 1. – С.137; [19 рецензий на праці Д.І.Багалія, 1900–1929] // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – С.496–521 та ін.

³ Багалей Дмитрий Иванович // Энцикл. словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.2а. – С.644; Багалей Дмитрий Иванович // Большой энцикл. словарь общедоступ. сведений по всем отраслям знаний. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.8. – С.385–386; *Багалей Д.И.* Перечень трудов и изданий Д.И.Багалей [1878–1905] // *Багалей Д.И., Халанский М.Г.* Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908. – Ч.2. – С.337–341 [123 назви]; Перечень трудов и изданий Д.И.Багалей // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20. – С.ХV–XXI [206 назв]; Бібліографія праць акад. Д.І.Багалія // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1919. – Кн.1. – С.ХХІІ–ХХХІІІ [212 назв]; Систематична бібліографія праць академіка Д.І.Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятидесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С.147–163 [346 назв] та ін.

⁴ *Пыпин А.Н.* История русской этнографии. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1891. – С.394–395; *Пичета В.И.* Введение в русскую историю (Источники и историография). – Москва, 1922. – С.148, 197 та ін.

⁵ *Миллер Д.П., Савва В.И.* Проф. Д.И.Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетию его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.5–9; *Данилевич В.Е.* Проф.Д.И.Багалей: (1880–1905 гг.) // Там же. – С.9–13 та ін.

⁶ *Барвинский В.А.* Труды Д.И.Багалей по истории Малороссии // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетию годовщины его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1912. – С.42–47; *Бродович И.А.* Заботы Д.И.Багалей об учебно-вспомогательных учреждениях Харьковского университета // Там же. – С.62–68; *Веретенников В.И.* Труды Д.И.Багалей в области изучения общерусской истории // Там же. – С.47–50; *Иванов Е.М.* Харьковский исторический архив // Там же. – С.50–55; *Миллер Д.П.* Д.И.Багалей и Слободская Украина // Там же. – С.37–42; *Рубинский К.И.* Значение Д.И.Багалей в истории библиотечного дела // Там же. – С.55–62; *Савва В.И.* Общий обзор учёной деятельности Д.И.Багалей // Там же. – С.34–37 та ін. (опубл.: Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20).

⁷ Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... (серед статей: С.164–178; *Горбань М.* Археографічні праці акад.Д.І.Багалія. – С.179–192; *Барвінськ*

кий В.О. Дмитро Іванович Багалій як історик Слобідської України); Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1929 та ін. Про ювілей 1927 р. див. детальніше: [Список 4 ювілейних збірників та 30 ювілейних статей] // *Багалій Д.І. Вибрані праці.* – Т.1. – С.537–539.

⁸ *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х.; К., 1928. – С.18; Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.36; *Ковалівський А.П.* Історик нової України акад. Д.І.Багалій // *Знання.* – 1927. – №22. – С.17–18; 3 посмертних праць акад. Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції) // *Архів Рад. України.* – 1932. – №4–5. – С.354; Від наук.-д. інституту історії української культури [До публ. «3 посмертних праць акад. Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції)»] // *Там само.* – С.341; *Барвінський В.О.* Дмитро Іванович Багалій (1857–1932) // *Там само.* – №1–2. – С.118; *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // *Україна.* – 1932. – Кн.1–2. – С.169–170 та ін.

⁹ *Ястребов Ф.* [Рец. на кн.]: *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // *Прапор марксизму.* – 1929. – №5. – С.176.

¹⁰ *Грищенко М.* Академік Д.І.Багалій // *Україна.* – 1932. – Кн.1–2. – С.173,175; *Пичета В.И.* История Украины в советской историографии // *Двадцать пять лет исторической науки в СССР.* – Москва; Ленинград, 1942. – Т.3. – С.168.

¹¹ *Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // *Историк-марксист.* – 1930. – №17. – С.34; *Очерки истории исторической науки в СССР.* – Т.III. – Москва, 1963. – С.273.

¹² *Дроздовський В. Д.І.Багалій* // *Тр. ин-та славяноведения АН СССР.* – 1932. – Т.1. – С.406; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. – Москва, 1941. – С.510.

¹³ *Бойко І.Д.* До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І.Багалія // *Укр. іст. журн.* – 1957. – №2. – С.105–109.

¹⁴ *Москвич Л.Г.* Ленінське ставлення до спадщини минулого (на прикладі видатних істориків АН УРСР) // *Історіографічні дослідження в Українській РСР.* – 1973. – Вип.3. – С.35–51; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – К., 1973. – С.18–19; *Комаренко Н.В.* Д.І.Багалій – дослідник життя й творчості Г.С.Сковороди // *Григорій Сковорода.250: Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження.* – К., 1975. – С.168–175; *Сарбей В.Г., Кравченко В.В.* Академік АН УРСР Д.І.Багалій (До 125-річчя з дня народження) // *Укр. іст. журн.* – 1982. – №11. – С.154–158; *Юрченко О.* Дмитро Іванович Багалій і Слобідська Україна // *Прапор.* – 1988. – №6. – С.118–121.

¹⁵ Декретом РНК УСРР від 27 грудня 1927 р. передбачалося видання повного зібрання творів вченого за державний рахунок. Див.: Ювілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – С.86. Д.І.Багалій у 1929 р. підписав із Держвидавом України договір про видання зібрання творів у 3-х томах тиражем 3000 примірників. Див.: Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2.– П.35 та 36. На початку 1930-х років усі підготовлені рукописи так і не були надруковані. Три рукописи надруковані в останній час у 2-му та 5-му томах «Вибраних праць».

¹⁶ *Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г.* Развитие исторической науки на Украине (1917–1963 гг.) // *Вопросы истории.* – 1964. – №1. – С.6–7; *Скаба А.Д., Гуржий І.О., Сарбей В.Г.* Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України // *Вісн. АН УРСР.* – 1969. – №7. – С.69–70; *Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.* – С.18–19.

¹⁷ *Мигаль Б.К., Журавський Ю.Й.* Д.И.Багалей как историк Харьковского университета // *Вісн. Харків. ун-ту.* – 1983. – №238. – С.40–48; *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей // *Проблемы правоведения.* – 1984. – Вып.45. – С.31–39.

¹⁸ *Оглоблін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // *Укр. історик.* – 1988. – №1–4. – С.96–105; *Процик А.* Академік Дмитро Іванович Багалій – носій української академічної традиції Києва у Харківському університеті // *125 років Української академічної традиції. 1861–1986.* – Нью-Йорк, 1993. – С.105–122; *Його ж.* Дві історіографічні течії з історичної школи В.Антоновича: М.Грушевський та Д.Багалій // *Укр. історик.* – 1991–1992. – №1–4. – С.178–185 та ін.

¹⁹ *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей и его вклад в изучение отечественной истории: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – К., 1986; *Его же.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х., 1990.

²⁰ *Кравченко В.В.* Личный фонд Д.И.Багалей в рукописном отделе Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // *Археограф. ежегодник*

за 1988 год. – Москва, 1989. – С.222–228; *Его же*. «Славних прадідів великих...» // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1990. – С.6–12; *Кравченко В.В., Савенок Л.А.* Деятельность Харьковской научно-исследовательской кафедры истории Украины имени академика Д.И.Багалія // *Вопросы истории народов СССР*. – 1990. – №35. – С.49–55; *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – Х., 1999. – С.9–56; *Кравченко В.В.* Багалій Дмитро Іванович // *Українські архівісти: Бібліограф. довідник*. – К., 1999. – Вип.1. – С.22–26; *Кравченко В.В.* Харківський університет, В.Н.Каразін і Д.І.Багалій: (Короткий історіографічний нарис) // *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Х., 2005. – Т.3. – С.5–52 та ін.

²¹ *Богдашина О.М.* Д.І.Багалій та його місце в українській історіографії // *Істор. науки: Наук. вісник ХДПУ: Зб. наук. праць*. – 1998. – Вип.1. – С.8–12; *Гі ж.* Д.І.Багалій та Д.І.Яворницький: (до історії взаємовідносин двох видатних вчених) // *Там само*. – С.67–68; *Гі ж.* Перший директор Інституту Тараса Шевченка Д.І.Багалій // *Там само*. – С.80–83; *Верба І., Кіржаєв С.* Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин: До історії творчих стосунків // *Схід–Захід*. – 1999. – Вип.2. – С.218–270; *Водотика С.Г.* Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І.Багалія) // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. – 1998. – Вип.4. – С.279–294; *Гуменюк М.П.* Бібліографія і бібліотековедіння в научному насліди акад. АН УССР Д.И.Багалія // *Гуменюк М.П.* Біля джерел української радянської бібліографії. – К., 1991. – С.40–45; *Заруба В.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // *Березіль*. – 1991. – №9. – С.141–154; *Колпакова О.О.* Д.І.Багалій і Д.І.Яворницький: Порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. – Дніпропетровськ, 2004. – С.226–235; *Коцур А.П., Білецький Б.Ф.* Дмитро Багалій – видатний діяч українського національного відродження // *Слов'янський вісник*. – 1998. – Вип.1. – С.117–121; *Масненко В.* Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В.Стороженки, І.А.Линниченко, Д.І.Багалій) // *Киевская старина*. – 2002. – №6. – С.92–106; *Масненко В.* Дмитро Багалій і його місце в українській національній історичній думці // *Вісн. Черкас. ун-ту*. – Сер.: Іст. науки. – Вип.33. – 2002. – С.12–20; *Мацкевич І.* Дмитро Багалій. Приватне життя // *Слобода*. – 1992. – №88. – С.6; *Піріг П.* Д.І.Багалій як дослідник історії Слобожанщини // *Академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. – К., 1994. – С.193–201; *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // *Укр. археограф. щорічник*. – 2004. – Вип.2. – С.92–103; *Юрчук В.* Зробити «дещо» для свого народу: До 140-річчя від дня народження Д.І.Багалія // *Вісник НАН України*. – 1997. – №9–10. – С.64–68 та ін.

²² *Гоцуляк В.В.* Історіографічна думка про М.Грушевського і українську історичну науку його доби. – Черкаси, 1996; *Горський В.С.* Філософія Сковороди у дореволюційних вітчизняних дослідженнях // *Філософська думка*. – 1972. – №5. – С.44–54; *Журавський Ю.І.* Розвиток наукових досліджень на історичному факультеті Харківського університету за роки Радянської влади // *Вісн. Харків. ун-ту*. – Сер.: Історія. – 1977. – №150. – С.89–103; *Журавський Ю.І., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К.* Історический факультет Харківського університета // *Вестн. Харков. ун-та*. – 1991. – №357. – С.3–24; *Івакін Ю.О.* Етапи розвитку радянського шевченкознавства // *Шевченкознавство: Підсумки й проблеми*. – К., 1975. – С.129–211; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины ХІХ века до 1917 года. – Москва, 1983; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К., 2005; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К., 1973; *Нариси з історії архівної справи в Україні*. – К., 2002; *Очерки истории исторической науки в СССР*. – Т.ІІІ. – Москва, 1963; *Поліщук В.* Григорій Сковорода: Семінарій. – К., 1972; *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России. Эпоха капитализма. – Ростов-на-Дону, 1991; *Редько М.П.* Світогляд Г.С.Сковороди. – Л., 1967; *Сарана Ф.К.* Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926–1936) // *Зб. праць чотирнадцятої наук. шевченківської конф.* – К., 1966. – С.359–367; *Сарбей В.Г.* Історичні погляди Г.С.Сковороди (До 250-річчя з дня народження) // *Укр. іст. журн.* – 1972. – №11. – С.54–62; *Смолий В.А.* А.Я.Ефименко: Очерк жизни и научного творчества // *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) // *История и историки: Исто-*

риограф. ежегодник за 1979 г. – Москва, 1982. – С.223–248; Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – Х., 2004 та ін.

²³ *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.): Автореф. ...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Її ж.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – Х., 1994.

²⁴ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8.– Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. – К., 1927. – С.6.

²⁵ На жаль, метричні книги Свято-Дмитріївської церкви за 1857 рік не збереглися у фонді 127 ЦДІА України у м. Києві.

²⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.9.

²⁷ Там само. Д.І.Багалій у жодному з документів особистого походження (автобіографії, анкети тощо), що зберігаються в різних архівосховищах України, не називає імен та по батькові своїх батьків. Сімейна традиція, за свідченням О.Ю.Багалій, також не зберегла ці дані.

²⁸ В «Автобіографії» Д.І.Багалій згадував про те, що зловлена ним риба використовувалася в їжу або йшла на продаж. У старших класах гімназії він також займався репетиторством. Головним фінансовим засобом існування Д.І.Багалія довгий час залишалася оренда флігеля. Флігель (спадок від матері) здавався бурсакам – студентам Київської семінарії. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.9, 10, 15.

²⁹ Там само. – С.12, 28–29.

³⁰ Там само. – С.78–79.

³¹ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8.– Оп.2. – П.29.

³² *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.15.

³³ Там само. – С.16.

³⁴ Там само. – С.35.

³⁵ Там само. – С.26, 29, 35. Характерно, що Л.Г.Дейч наводить більшість цих же авторів у спогадах: *Дейч Л.Г.* За полвека. – Москва, 1922. – Т.1. – Ч.1. – С.17.

³⁶ Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.24.

³⁷ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.707. – Оп.42. – Спр.119. – Арк.504, 514.

³⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

³⁹ Д.І.Багалій відкрито і неодноразово не погоджувався зі стриманою оцінкою М.С.Грушевського рівня викладання лекторів історико-філологічного факультету Київського університету. Див.: *Багалій Д.І.* Акад.М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії: Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.165; *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – Х.; К., 1928. – С.74. *Молодий М.С.* Грушевський прийшов в університет уже як достатньо сформований учений і літератор. Д.І.Багалій, на відміну від М.С.Грушевського, не мав такої ґрунтовної доузізвської підготовки. Про причини скептичної оцінки М.С.Грушевського див. детальніше: *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.26–27.

⁴⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.21.

⁴¹ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.10.

⁴² *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.22, 31.

⁴³ Там само. – С.18, 23. Молодого Д.І.Багалія захоплювало блискуче читання лекцій І.В.Лучицького «без жадних шпаргалок», а також те, що останній «був вчений європейського типу». Д.І.Багалій через багато років у спогадах наголошує на близькість, тобто на своє тісне наукове товаришування з І.В.Лучицьким у період підготовки дисертації (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.23). У цьому ракурсі, можливо, перебільшенням виглядає поширене твердження про жорсткість конфлікту І.В.Лучицького не тільки з В.Б.Антоновичем, а й з оточенням останнього. До речі, сам обережний тон наукової дискусії між Д.І.Багалієм та І.В.Лучицьким щодо проблеми общинного землеволодіння на Україні переконливо, на наш погляд, свідчить про особисту взаємоповагу цих двох видатних істориків. Ця дискусія на сторінках часописів 1880-х років приємно відрізняється своєю

тональністю та коректністю від дискусій Д.І.Багалія з І.А.Линниченко, а особливо з М.І.Яворським.

⁴⁴ Сам учений писав у 1927 р., що у самій «антицвєтаївській» демонстрації участі не брав, але на університетському суді він заявив про своє співчуття іншим першокурсникам. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.23. О.Назаревський на основі архівних документів спеціальної університетської комісії стверджує, що Д.І.Багалій дійсно не брав участі у студентській демонстрації, але у зв'язку з відсутністю його на лекції доцента І.В.Цвєтаєва студенту було запропоновано на півроку залишити університет. Див.: *Назаревський О.* Студентські хвилювання в Києві р.1876-го // *Життя і революція.* – 1927. – №6. – С.391.

⁴⁵ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874– 1885): У 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С.294.

⁴⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.29; *Його ж.* О.О.Потебня // *Червоний шлях.* – 1924. – №4. – С.152–155.

⁴⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.34.

⁴⁸ Там само. – С.37.

⁴⁹ *Дашкевич Н.П.* 25-летие Исторического общества Нестора летописца: Ист. очерк. – К., 1899. – С.45, 64, 76, 83, 92.

⁵⁰ *Багалей Д.* История Льва Диакона как источник для русской истории // *Университетские известия.* – 1878. – №5. – С.2.

⁵¹ Там же. – С.1–26.

⁵² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁵³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.31–32.

⁵⁴ *Голубовский П.* [Рец. на кн.]: *Багалей Д.* История Северской земли до половины XIV ст. // *Киевская старина.* – 1882. – Кн.6. – С.519–523.

⁵⁵ *Линниченко И.* [Рец. на кн.]: *Голубовский П.* История Северской земли до пол. XIV ст.; *Багалей Д.* История Северской земли до пол. XIV ст. // *Журнал Мин-ва народного просвещения.* – 1883. – №5. – С.163–203. Детальніше див.: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський). – С.92–103.

⁵⁶ Особисто Д.І.Багалій скоромовкою виділяв дві причини появи негативної рецензії: брак «точних покликувань на цитати з деяких авторів» та план І.А.Линниченка посісти викладацьку посаду у Харківському університеті, на яку претендував сам Д.І.Багалій. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.33, 44 прим. Насправді І.А.Линниченко подав до друку рецензію після захисту Д.І.Багалія. Вона вийшла у світ через півроку після обрання Дмитра Івановича доцентом Харківського університету. Див. детальніше: *Толочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії. – С. 94–95, 102. Пізніше Д.І.Багалій визнавав, що магістерську дисертацію було написано «занадто спішно і не досить перевірено». Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.34. У чорновому варіанті «Автобіографії» вчений взагалі відверто називає свою магістерську дисертацію «дуже слабенькою» (ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45347. – Арк.47).

⁵⁷ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29. В «Автобіографії» та літературі докладно описаний звивистий процес обрання доцентом Д.І.Багалія з-поміж інших кандидатур. Сам учений вважав, що, поряд із домовленостями між двома угрупованнями, на історико-філологічному факультеті Харківського університету велику вагу мала його фахова підготовка як спеціаліста саме з давньоруської історії. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.41.

⁵⁸ Рефлексійними для доби українізації нам видаються частина тверджень Д.І.Багалія 1920-х років про повністю українофільський характер діяльності та наукової творчості вченого у дореволюційний час. Див.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.22628. – Арк. 3 зв; Спр.45417. – Арк.1–2; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.38 та ін.

⁵⁹ *Кістяківський О.Ф.* Зазн. праця. – Т.2. – К., 1995. – С.391.

⁶⁰ Музей історії Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.31.

⁶¹ *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С.73, 439.

⁶² *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.14.

⁶³ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁶⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.51. Див. також лист І.П.Щелкова від 1 березня 1885 р., в якому містяться подібні звинувачення // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... – С.52–53).

⁶⁵ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.52; Див. детальніше: *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.20–22.

⁶⁶ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁶⁷ *Загоровский В.П.* Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – С.6–7 та наступні стор.

⁶⁸ *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – Т.І. – С.131–132.

⁶⁹ Там же. – С.372–377.

⁷⁰ Там же. – С.142.

⁷¹ *Багалей Д.І.* Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – Кн.12. – С.572, 585, 590–591; *Его же.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С.300–302, 328, 506.

⁷² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁷³ Там само.

⁷⁴ За дореволюційний час науковець був нагороджений такими орденами та медалями. Орден: Володимира 3-го ступеня, святої Анни 2 та 3-го ступенів, святого Станіслава 1, 2 та 3 ступенів. Ювілейні медалі: царювання імператора Олександра III, 200-річчя Полтавської битви, 300-річчя царювання династії Романових (Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29).

⁷⁵ Д.І.Багалій знову неточний у спогадах (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.41). Багалії чотири рази наймали житло у Харкові. Спочатку родина жила у будинку Гончарових по вул. Ветеринарній, 9 (сучасна вул. Іванова), потім переїхали у будинок Ю.Л.Сумцової по вул. Прем'єрівській, 26, а пізніше до буд. Найдюнових по вул. Михайлівська, 39 (у 1869–1916 рр. таку назву мала вул. Шота Руставелі). Див.: Харьковский календар на 1884 год. – Х., 1883. – С.10; Харьковский календар на 1888 год. – Х., 1887. – С.40,97; Харьковский календар на 1889 год. – Х., 1889. – С.47, 60–61; Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁷⁶ Харьковский календар на 1898 год. – Х., 1897. – С.38.

⁷⁷ Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁷⁸ Із цього приводу сам учений писав: «На будування взяв позику в банку, що виплатив винятково зі свого літературного гонорару». Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.80. В якому із харківських банків у 1896 р. учений взяв кредит встановити не вдалося через відсутність відповідних документів в архівних фондах ДАХО. Після купівлі землі у квітні 1896 р. (ДАХО. – Ф.Р. – 1163. – Оп.2. – Спр.4120. – Арк.67 зв.) через три роки, у 1899 р. були видані документи на новий будинок (Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків). Оціночна вартість будинку становила на 1901 р. 4170 руб., а після добудови нових приміщень – 6060 рос. руб. золотом. Див. також: Список домовладельцев г. Харькова. – Х., 1901. – С.431; ДАХО. – Ф.Р. - 1163. – Оп.2. – Спр.4120. – Арк.12.

⁷⁹ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Харьковские губ. ведомости. – 1888. – 29 сент.

⁸⁰ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Див. детальніше: *Павлова Т.Г.* Д.І.Багалей, Харьковский земельный банк и развитие науки // Багаліівські читання в НУА. – Х., 2004. – Вип. VI. – С.114–119; *Йї ж.* До питання про написання «Истории г.Харькова за 250 лет его существования» // Вісн. Харків. ун-ту імені В.Н.Каразіна. – 2004. – Сер.: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – №641. – С.54–67.

⁸¹ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

⁸² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29.

⁸³ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків.

⁸⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.69.

⁸⁵ Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків.

- ⁸⁶ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29, 35; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.81.
- ⁸⁷ ЦДІА у м.Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.328. – Арк.1–3. Переписка Д.І.Багалія з М.С.Грушевським опублікована В.Зарубою. Див.: *Заруба В.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // *Березіль.* – 1991. – №9. – С.149–153; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.81.
- ⁸⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.75–76.
- ⁸⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.82–87.
- ⁹⁰ Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1912. – С.2.
- ⁹¹ *Багалей Д.И.* Русская история. – Ч.1. – Х., 1909. – С.68.
- ⁹² *Багалей Д.И.* Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. – Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – Москва, 1914. – С.13.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Багалей Д.И.* Очерки из русской истории. – Т.2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины. – Х., 1913. – С.238; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Х., 1918. – С.37–39. Пор. з трьома видами колонізації (козацька, шляхетсько-селянська та монастирська), наведеними у докторській дисертації. Див.: *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С.508.
- ⁹⁵ *Багалей Д.И.* Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Слободской Украине в XVII–XVIII вв. // Очерки из русской истории. – Т.2. – С.50–67; *Багалей Д.И.* Ярмарки г. Харькова в XVIII столетии // Там же. – С.75–79 та ін.
- ⁹⁶ *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т.1–2. – Х., 1893–1904; *Багалей Д.И.* и др. Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1905; *Багалей Д.И., Сумцов М.Ф., Бузескул В.П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1906; *Багалей Д.И., Халанский М.Г.* Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908; *Багалей Д.И.* и др. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908; *Багалей Д.И.* и др. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908 та ін.
- ⁹⁷ Серед 15 розвідок, присвячених В.Н.Каразіну, головні: *Багалей Д.И.* Чем обязан В.Н.Каразину Харьковский университет // Харьковские губ. ведомости. – 1889. – 27 мая; *Багалей Д.И.* К биографии В.Н.Каразина // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1891. – Т.3. – С.307–311; *Багалей Д.И.* Просветительская деятельность Василия Назаровича Каразина // Харьковские губ. ведомости. – 1892. – 14 нояб.; *Багалей Д.И.* Новые данные для биографии В.Н.Каразина. – Х., 1905; *Багалей Д.И.* Предисловие // *Каразин В.Н.* Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные проф.Д.И.Багалеем. – Х., 1910. – С. IX–XIX.
- ⁹⁸ *Багалей Д.И.* Украинский философ Григорий Савич Сковорода // Киевская старина. – 1895. – Кн.3. – С.265.
- ⁹⁹ Там же. – Кн.2. – С.147.
- ¹⁰⁰ *Поліщук В.* Григорій Сковорода: Семінарій. – К., 1972. – С.39–40; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.48–58 та ін.
- ¹⁰¹ *Багалей Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Кн.5–6. – С.439.
- ¹⁰² Про дискусію між І.В.Лучицьким та Д.І.Багалієм, до якої приєдналися М.М.Ковалівський, О.Я.Єфименко, В.О.Барвінський див.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.50–54; *Логунова Н.А.* Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – С.111 та ін.
- ¹⁰³ Сам учений пише про 12 років головування до 1906 р. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.117; Про діяльність Д.І.Багалія див.: Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869–1909. – Москва, 1911. – С.179, 182, 187, 199, 243.
- ¹⁰⁴ Сам учений у спогадах вказує неточно 1906 р. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.115. Десятилетие Харьковской общественной библиотеки (1886–1896). – Х., 1898. –

С.61–82; Краткий очерк о деятельности Харьковской общественной библиотеки за 25 лет. – Х., 1913. – С.12, 13; Пор.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.115–117; Отчёт Харьковской общественной библиотеки за пятнадцатый год его существования... – Х., 1901. – С.1–16.

¹⁰⁵ Отчёт Харьковской общественной библиотеки за девятнадцатый год его существования. – Х., 1905. – С.ХХІV, ХХVІІ; *Багалей Д.І.* К десятилетию издательского комитета Харьковского общества грамотности (Докл. председателя издательского комитета общему собранию общества грамотности 29 апреля 1901 г.) // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1911. – Т.20. – С.514–515.

¹⁰⁶ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.75.

¹⁰⁷ Харьковский календар на 1884 год. – С.10; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.113–114; *Сумцов Н.Ф.* Двадцатипятилетие Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1905. – Т.14. – С.22, 27; *Редин Е.К.* Учёная деятельность Историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877–1902) // Там же. – С.33, 34, 36, 37, 42–44, 49, 52, 55; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919). – С.227, 229, 232–234, 239, 241 та ін.

¹⁰⁸ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.23–24.

¹⁰⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.82; *Багалей Д.І.* Мысли об устройстве исторического архива при имп. Харьковском университете. – Санкт-Петербург, 1885; *Багалей Д.І.* О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив // Тр. XI археологического съезда в Киеве. – Москва, 1902. – Т.2. – С.12–17; *Иванов Е.М.* Харьковский исторический архив // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1905. – Вып.14. – С.75–108 та ін.

¹¹⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.86–87.

¹¹¹ Там само. – С.83–86.

¹¹² Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.2. Малодослідженість наукової школи Д.І.Багалія дореволюційного періоду дозволила О.Ф.Скакун заперечувати її наявність як у дореволюційний час, так і в радянський період. Див.: *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей. – С.32. Пізніше нами було доведено, що очолювана академіком у 1921–1932 рр. Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури мала всі головні ознаки наукової школи. Див.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). На наш погляд, навколо Д.І.Багалія у Харкові у дореволюційний період сформувалося наукове співтовариство істориків та архівістів, яке (з певними застереженнями) можна назвати науковою школою (правда, не повністю організаційно оформленою). В.В.Кравченко також вважає, що на початку ХХ ст. Д.І.Багалій став «засновником і авторитетним керівником школи дослідників історії Слобідської і Лівобережної України в Харкові». Див.: *Кравченко В.В.* «Славних пращів великих...» // *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – С.7.

¹¹³ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.6.

¹¹⁴ М.С.Грушевський у листі 1907 р., запрошуючи Д.І.Багалія стати дійсним членом НТШ, називав формальною причиною можливих перепон при обранні відсутність україномовних праць харківського професора (ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45707; Березіль. – 1991. – №9. – С.150). На той час була опублікована єдина україномовна розвідка Д.І.Багалія (переклад російськомовної статті): Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII ст. – Л., 1904. – Ч.2. – С.385–442. Але, як вірно підмітив В.В.Кравченко, «Д.І.Багалій постійно зберігав певну дистанцію щодо самого М.С.Грушевського та його оточення. Контакти харківського історика з Науковим товариством імені Т.Шевченка не йшли далі грошових внесків та обміну науковими роботами...Без участі Д.І.Багалія розпочинало свою діяльність і Українське наукове товариство, створене М.С.Грушевським у Києві» (*Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.16). Про посилення конфронтації між двома видатними вченими після повернення М.С.Грушевського з еміграції див. детальніше: *Бог*

дашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.35, 47–50 та ін.

¹¹⁵ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.104–113; Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.1. – Одесса, 1886. – С.ЛІ–ЛІІІ, LXV–LXVII; Зап. Наук. т-ва імені Шевченка. – 1897. – Т.ХХV. – С.3–4, 7; Зап. Харьков. ун-та. – 1900. – Кн.3. – С.1–37; Кн.4. – С.1–38; Труды XII археологического съезда в 1902 г. – Т.3. – Москва, 1905; Труды Харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г.Екатеринославе. – Х., 1905; Южный край. – 1911. – 10 авг.

¹¹⁶ Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – С.7.

¹¹⁷ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29; Багалій сам помилково називає 1910 рік. Див.: *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.66. У довідковій літературі іноді помилково продовжують називати 1910 рік роком звільнення вченого з ректорської посади. Див.: Большая советская энциклопедия. – Москва, 1970. – Т.2. – С.510; Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т.1. – С.97; Українська радянська енциклопедія. – К., 1977. – Т. 1. – С.314; Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С.159.

¹¹⁸ Україна. – 1907. – Т.3. – №9. – С.140; *Посохов С.І.* Національно-культурний рух та Харківський університет на початку ХХ ст.: Нотатки до біографії Д.І.Багалія // Багаліівські читання в НУА. – Х., 2001. – Ч.4. – С.93–97.

¹¹⁹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.70 та ін.; *Посохов С.І.* Вказ.праця.

¹²⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.70.

¹²¹ Там само. – С.67.

¹²² Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.31; *Багалей Д.І.* В историко-филологический факультет Харьковского университета [Представление о присвоении А.Я.Ефименко степ. почёт. д-ра рус. истории] // Зап. Харьков. имп. ун-та. – 1910. – Кн.2. – С.1–22; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.98–99; *Балака І.Т.* І.Франко – почесний доктор російської словесності Харківського університету // Уч. зап. Харк. держ. ун-ту. – 1956. – Т.74: Тр. філол. ф-ту. – Т.4. – С.115–118. Між С.116–117 опубл. фотокопія листа Д.І.Багалія І.Я.Франку від 30 листопада 1906 р. із повідомленням про цю подію.

¹²³ Зап. Харьков. имп. ун-та. – 1898. – Кн.1 – С.1–32; Записка по вопросу о цензуре книги на малороссийском языке. – Х., 1905. – С.1–4, 12, 15; *Багалей Д.І.* Экономическое положение русских университетов. – Санкт-Петербург, 1914. – С.3–28; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.60–62.

¹²⁴ Харьковские губ. ведомости. – 1901. – 8 мая; Южный край. – 1901. – 30 апр.; Киевская старина. – 1901. – Кн.6. – С.160–162; *Багалей Д.І.* Очерки из русской истории. – Т.1: Статьи по истории просвещения. – Х., 1911. – С.508–517. Пропозиції Д.І.Багалія щодо використання української мови в начальних закладах відповідали програмі партії кадетів. Див.: Российские партии, союзы и лиги: Сб. программ, уставов и справочных сведений... – Санкт-Петербург, 1906. – С.14–15.

¹²⁵ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.29. Слід відзначити, що наведені мною дати, які містяться у формулярі, не збігаються з іншими джерелами та літературою. Пор.: Южный край. – 1906. – 12 апр.; *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.122–123. Про діяльність Д.Багалія у Державній Раді див.: *Шипов Д.Н.* Воспоминания и думы о пережитом. – Москва, 1918. – С.433–434; *Вернадский В.И.* Страницы автобиографии. – Москва, 1981. – С.207–214; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.28–31.

¹²⁶ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.27–28.

¹²⁷ Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С.250–259; Із кадетами вчений не поривав до 1908 р., про що свідчать жандармські повідомлення // ЦДІА у м. Києві. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.283. – Арк.372; Ф.336. – Оп.1. – Спр.2258. – Арк.62; Ф.705. – Оп.2. – Спр.62. – Арк.87.

¹²⁸ Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его учёно-педагогической деятельности. – Х., 1906. – С.26.

¹²⁹ Там же.

¹³⁰ *Багалей Д.И.* Речи в Харьковской городской думе при избрании и вступлении в должность харьковского городского головы. – Х., 1915. – С.3.

¹³¹ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.124 прим.

¹³² *Багалей Д.И.* К гражданам Харькова // Изв. Харьковского городского совета рабочих и солдатских депутатов. – 1197. – №71. – 1–14 июня; Издания Харьковской городской Думы. – 1917. – №1–3. – С.59–61.

¹³³ Южный край. – 1917. – 14 июля, 23 июля. У літературі існує малопідтверджена думка, що Д.І.Багалій став членом Української партії соціалістів-революціонерів у 1917 р. Див.: Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна за 200 років. – С.279.

¹³⁴ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.136.

¹³⁵ Єдина (емоційна) оцінка подій кінця 1917 р. «більшовицька завірюха». Див.: *Багалій Д.І.* Олександра Яківна Єфименко // Внешк. просвещение. Позашк. освіта. – 1918. №1. – С.21. Сам Д.І.Багалій ніколи не вказує дату офіційного визнання ним нової влади. Пізніше, під час святкування 70-річного ювілею академіка, було прийнято наголошувати про швидкий (знову ж таки без дати) перехід Д.І.Багалія на бік радянської влади. Див.: Юбілей академіка Дмитра Івановича Багалія. – К., 1929. – С.4, 12, 14, 18, 21, 65; *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Україна. – 1932. – Кн.1–2. – С.168. Викликає сумнів 1918 рік, вказаний у деяких виданнях. Див.: *Гуржій І.О., Петренко В.С.* Видатні радянські історики. – К., 1969. – С.17; Українська радянська енциклопедія. – К., 1977. – Т.1. – С.314; *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалей. – С.37 та ін. Насправді, Д.І.Багалій у травні та липні 1919 р. разом з іншими академіками звертався до радянського уряду, а у січні 1920 р. розпочинає активно співробітничати з більшовицькою владою. Див.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.99; *Кравченко В.В.* Д.И.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.25–29.

¹³⁶ ДАХО. – Ф.306. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.58.

¹³⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.137; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С.345–348.

¹³⁸ *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». – С.22.

¹³⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45170. – Арк.1–6; 45631–45634; Ф.80. – Спр.4. – Арк.3зв; Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1919. – Кн.1. – С.19, I–XVIII, LXXXII–LXXXV; Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січ. 1920 р. – К., 1920. – С.III, VI–VIII, XV, XIX–XXII, LXXIX–LXXXI, LXXXIV–LXXXV.

¹⁴⁰ ВР ІЛ. – Ф.37. – Спр.531; Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січ. 1920 р. – С. XV, XXXIV, XXXV; Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1923. – Кн.II–III. – С.119.

¹⁴¹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46250; Ф.Х. – Спр.1686.

¹⁴² *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: (нарис історії). – К., 1993. – С.18–19.

¹⁴³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.136; ЦДА у м. Києві. – Ф.1111. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.22.

¹⁴⁴ Див.: ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.22772; Див. детальніше: *Вернадский В.И.* Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1988. – С.110–111; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – Х., 1994. – С.22.

¹⁴⁵ ВР ІЛ. – Ф.37. – Спр.95.

¹⁴⁶ ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.1 та ін. Сам академік ніколи не знімав із себе вини за загибель архівних матеріалів, підкреслюючи у спогадах неможливість у тих конкретних умовах зберегти повністю архівні фонди (*Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.138). Див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.61.

¹⁴⁷ Див. детальніше: *Сергієнко Г.* Перші радянські архівні установи на Україні // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – №3. – С.918; *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973. – К., 1975. – С.29, 38.

¹⁴⁸ ЦДАВОУ. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.15; Спр.113. – Арк.6. Офіційно вчений був заступником голови. Голова до виконання своїх обов'язків фактично не приступив. Див. також: *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С.56.

- ¹⁴⁹ Див. детальніше: *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні. – С.29–49; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.59–70.
- ¹⁵⁰ Див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.67–68.
- ¹⁵¹ Див. детальніше: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.103–104; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.68–69.
- ¹⁵² *Посохов С.І.* Багалій Дмитро Іванович // Довідник з історії України. – К., 2001. – С.44.
- ¹⁵³ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.134.
- ¹⁵⁴ Див.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.106–107.
- ¹⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46435.
- ¹⁵⁶ Привітання акад.Багалія // ІХ Всеукр. з'їзд Рад робітн., селян. та червоноарм. депутатів: Стеногр. звіт. – Х., 1925. – С.158–159; Научный работник. – 1927. – №5–6. – С.148; Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад... – Х., 1932. – С.195 та ін.
- ¹⁵⁷ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.129.
- ¹⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45231, 45232, 45232, 45235.
- ¹⁵⁹ Пізніше кафедра перейменована на «науково-дослідчу катедру історії української культури», з 1927 р. на честь засновника – імені акад.Д.І.Багалія, з 1930 р. – інститут. Про керівництво Д.І.Багалієм цією установою див. детальніше: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.).
- ¹⁶⁰ *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.140.
- ¹⁶¹ ІР НБУВ. – Ф.80. – Спр.4.
- ¹⁶² *Сарана Ф.К.* Дослідження в Інституті Тараса Шевченка спадщини поета (1926–1936) // Зб. праць чотирнадцятої наук. шевченківської конф. – К., 1966. – С.363–364.
- ¹⁶³ Див. детальніше.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.85–86.
- ¹⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.46435. – Арк.112; Пролетарская правда. – 1929. – 12 мая.
- ¹⁶⁵ Вісті ВУАН. – 1929. – №11–12. – С.19–20.
- ¹⁶⁶ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.111–113; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад.Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.90–100.
- ¹⁶⁷ Подібні заяви можна, на наш погляд, характеризувати, головним чином, як політичну та наукову мімікрію. *Багалій Д.І.* Автобіографія. – С.129–130 та ін.
- ¹⁶⁸ Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.35, 36 та 37; ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45405, 45398 та ін.
- ¹⁶⁹ Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – С.119–120,136; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І.Багалія (1921–1934 рр.). – С.26–27 та ін.
- ¹⁷⁰ *Багалій Д.І.* Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму («Історія України» М.І.Яворського) // Червоний шлях. – 1923. – №9. – С.148–149, 154, 159.
- ¹⁷¹ За працю «Український мандрований філософ Г.С.Сковорода» (1926) експертна комісія Всеукраїнського комітету сприяння вченим у листопаді 1924 р. присудила Д.І.Багалію премію. Див.: Музей історії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. – Ф.8. – Оп.2. – П.36.
- ¹⁷² *Багалій Д.І.* Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Його життя, філософія і значення // *Багалій Д.І., Яворський М.І.* Український філософ Г.С.Сковорода. – Х., 1923. – С.9–48; *Багалій Д.І.* Григорій Савич Сковорода: Український мандрований філософ. – Х., 1926.
- ¹⁷³ Див. перелік праць: *Багалій Д.І.* Вибрані праці. – Т.1. – С.519–524.

¹⁷⁴ *Багалій Д.І.* Перші переселенці м. Харкова (матеріали до ономастики) // Наук. зб. Харків. науково-дослідної кафедри історії укр. культури. – Х., 1930. – Т.9: Праці етнолого-краєзнавчої секції. – Вип.2. – С.49–54; *Його ж.* Історико-етнографічні і лінгвістичні матеріали про північний кордон УРСР із РРСФР // Там само. – С.121–123; *Багалій Д.І.* Термінологія колишнього територіально-адміністративного розподілу України // Там само. – С.124–126.

¹⁷⁵ *Багалей Д.И.* О необходимости изучения Курской губернии в историко-географическом отношении // Календар и памятная книжка Курской губернии. – Курск, 1887. – С.243–257; *Багалей Д.И.* Археологические, этнографические и топографические заметки о Харьковской губернии // Харьков. сборник. – Х., 1888. – Вып.2. – Отд.2. – С.131–147; *Багалей Д.* Введение // Топографическое описание Харьковского наместничества. – Х., 1888. – С. I–X; *Багалей Д.* Что желательнее для русской исторической географии? // Труды VII археологического съезда в Ярославле, 1887. – Москва, 1890. – Т.1. – С.73–79; *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. – Т.1. – Х., 1886; *Багалей Д.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – Москва, 1887. – Т. I; *Багалей Д.И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – Кн.4. – С.27–55; Кн.5–6. – С.439–484; Кн.7. – С.110–148; *Багалей Д.* Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. – Х., 1889; *Багалей Д.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII ст. – Т.2. – Х., 1890; *Багалей Д.И.* Очерки из русской истории. – Т.2: Монографии и статьи по истории Слободской Украины и др.

¹⁷⁶ *Багалей Д.* Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии (бывшей Слободской Украины) с 1880 по 1885 год: (Библиограф. очерк) // Харьковский календарь на 1886 г. – Харьков, 1885. – Отд.9. – С.1–11; *Багалей Д.И.* Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Слободской Украины: (Критико-библиограф. очерк). – Вып.2: 1885–1890 гг. – Ч.1: Обзор источников // Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1891. – Т.3. – С.279–298.

¹⁷⁷ *Багалей Д.И.* [Критико-библиографический обзор] // Сочинения Григория Савича Сквороды. – Х., 1894. – С. I–СХХХІ (Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – 1894. – Т.7); *Багалей Д.И.* Издание сочинений Г.С.Сквороды и стоящие в связи с ним исследования о нём // Изв. отд. рус. яз. и словесности имп. Академии наук. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.ХІХ. – Кн.3. – С.І–LXXXI; *Багалій Д.І.* Бібліографічний покажчик розвідок про Сквороду // *Багалій Д.І.* Григорій Савич Скворода: Український мандрований філософ. – Х., 1926. – С.377–393 [222 розвідки за 1806–1923 рр.].

¹⁷⁸ *Багалей Д.* Описание Слободской украинской губернии. Предисловие // Харьков. сборник. – Х., 1889. – Вып.3. – Отд.2. – С.67–71; *Багалей Д.* Каталог выставки XII археологического съезда. – Х., 1902. – Отд.8. – С.1–23; *Багалей Д.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г. – Москва, 1905. – Т. I. – С.І–IV,1–92; *Багалей Д.* Предисловие / Альбом старинных планов г. Харькова, снимков его видов и портретов его деятелей. – Х., 1912. – С.1–2 та ін.

¹⁷⁹ Особистий архів родини Багаліїв, м. Харків.

The survey shows the life and creative work of academician D.I.Bahalii – an outstanding Ukrainian historian, historiographer, source expert, museum, archival and social figure. It shows his contribution to development of higher education, science institutions, archival and museum work, specifies some facts of the scientist's life.